

HİKMET-AKADEMİK EDEBİYAT DERGİSİ
[JOURNAL OF ACADEMIC LITERATURE]
YIL 10, SAYI 21, GÜZ 2024

Dr. Öğr. Üyesi Mitat ÇEKİCİ

Mardin Artuklu Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi
Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü
mitatcekici@artuklu.edu.tr
Mardin/TÜRKİYE
ORCID

HÂFİZ-I ŞİRÂZÎ'NİN GAZELLERİNDE VUSLAT-FİRÂK TEMALARINA BİR BAKIŞ

AN OVERVIEW OF THE THEMES OF
UNION AND SEPARATION IN THE
GHAZALS OF HAFEZ OF SHIRAZ

Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Information: Research Article
Yükleme Tarihi / Received Date: 23.06.2024
Kabul Tarihi / Accepted Date: 29.09.2024
Yayımlanma Tarihi / Date Published: 31.10.2024

İntihal / Plagiarism

Bu makale **turnitin** programında taranmıştır.
This article was checked by **turnitin**.

Atıf/Citation

Mitat, Çekici. "Hâfız-ı Şîrâzî'nin Gazellerinde Vuslat-Firâk Temalarına Bir Bakış". *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi [Journal of Academic Literature]*10/21 (Güz 2024), 141-160.

Mitat, Çekici. "An Overview of the Themes of Union and Separation in the Ghazals of Hafez of Shiraz". *Hikmet-Journal of Academic Literature*10/21 (Fall 2024), 141-160.

10.28981/hikmet.1503605

Dr. Öğr. Üyesi Mitat ÇEKİÇİ

HÂFİZ-İ ŞİRÂZÎ'NİN GAZELLERİNDE VUSLAT-FİRÂK TEMALARINA BİR BAKIŞ

AN OVERVIEW OF THE THEMES OF UNION AND SEPARATION IN THE GHAZALS OF HAFEZ OF SHIRAZ

ÖZ

Ayrılık, hicran, firâk, hasret, ayrılık acısı; vuslat, kavuşma, ulaşmak gibi kavram ve ifadeler insanın ve bilhassa âşık ve maşukun duygu dünyasında yer edinmiş hasletlerdir. Âşık, ayrılık acısına karşılık daima maşukuna kavuşmayı ve vuslatı arzulamaktadır. O, ayrılığı kavuşmaya tercih eder. Vuslat için daima sevgiliye bir yakarış söz konusu olmuş, âşık için vuslat artık bir sabah güneşi kadar vazgeçilmez olmuştur. Güzel, güzellik ve hüznün üçü de aşkta önemli olup hüznün, hicran ve kaybetme korkusu aşkta gerekli bir konu olmuştur.

Aynı şekilde ayrılık, ayrılık acısı, aşk, âşık ve maşukun aşk acısı, o acının tasviri ve onların vedalaşması gibi hususlar Farsça edebi metinlerin ilgi çekici konuları olmuştur. Aşk ve firâk, Fars şiirinde bilhassa gazel türünde yaygın olarak yer almış ve şairlerin de çok ilgi gösterip üzerine önemli eserler kaleme aldığı bir tema haline gelmiştir. Gaybın lisanı Hâfız, gazellerinde aşk başta olmak üzere birçok temaya yer vermiştir. Şairin Divan'ında yer verdiği bu temalardan biri de firâk gamı veya ayrılık olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmamızda Hâfız-ı Şîrâzî'nin gazellerinden alınan örnek beyitlerle bu tema incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Firâk, Vuslat, Tema, Fars Edebiyatı, Hâfız-ı Şîrâzî.

ABSTRACT

Concepts and expressions such as separation, sorrow, parting, longing, the pain of separation, union, reunion, and reaching have taken a place in the emotional world of humans, particularly of lovers and their beloveds. The lover always desires to reunite with and be united with the beloved as a counter to the pain of separation. He prefers union over separation. There has always been a plea to the beloved for union, and for the lover, union has become as indispensable as the morning sun. Beauty, beauty itself, and sadness are all important in love, with sadness, sorrow, and the fear of losing becoming essential topics in love.

Similarly, aspects like separation, the pain of separation, love, the love pain of the lover and the beloved, the depiction of that pain, and their farewells have been intriguing facets of Persian literary texts. Love and separation have been widely present in Persian poetry, especially in the ghazal form, and have been themes on which poets have written significant works with great interest. The tongue of the unseen, Hafez, has included many themes in his ghazals, with love being foremost among them. One of the themes found in his divan (collection of poetry) is the sorrow of separation or parting. In this study, we have examined this theme using sample couplets taken from the ghazals of Hafez of Shiraz.

Keywords: Separation, Union, Theme, Persian Literature, Hafez of Shiraz

Giriş

Ayrılık, hasret, ayrılık acısı, üzüntü, hicr, firakat, inleme, özleyiş gibi ifadeler hicran ya da firâk kavramlarının karşılığıdır. Aşığın en büyük derdi hasrettir. O, hasretliğe ve ayrılığa tahammül edemez. Hasretlik ve ayrılık çekmek yerine sevgiliye kavuşmayı, vuslatı arzulamaktadır. Âşık sürekli yaralıdır, geceleri uykusuz geçirip ah edip durmaktadır. Aşık, maşukun her bir zerresine karşı büyük bir hasret ve hicran duyar. Sevgilinin yüzü, saçı, kapısının eşiği, mahallesi her biri âşık için ayrılık acısının sebebidir. Âşık bu ayrılık karşısında daima sabırlı olup vuslatı hayal etmektedir. Âşık vuslatta da ayrılık korkusuyla yaşamaktadır. Bazısı hasret ve hicranı oruca, vuslatı da sofraya benzeterek ikisi arasında bir ilişki kurmuştur. Aşığın ayrılık feryadı ateş olup canına düşmüş, cehennem misali azap veren bir hal almıştır. Firâk, yara olup acı verendir. Birçok şair farklı açılardan firâk veya ayrılığı farklı yönleriyle şiirlerinde işlemiştir (Pala, 2020, 195).

Ulaşmak, erişmek ve sevgiliye kavuşmak anlamındaki vasl, vuslat, visâl, ittisâl gibi terimler vuslat ile yakın anlamlıdır (Ceyhan, 2013, 143). Kavuşma, visâl, âşığın sevgiliye kavuşması gibi manaları karşılayan vuslat, aşığın asıl hedefidir. Aşığın dertli ağlayışı ancak kavuşma, vuslat içindir. Sevgiliden ayrı kalmış âşık, hicranın sonu vuslattır şiarıyla firâka sabreder. Ayrılığın vuslatı barındırdığı gibi vuslat da hicranı barındırır (Pala, 2020, 195). Şiirlerde işlenen aşk, genel olarak âşık ile maşukun etrafında işlenen bir tema olmuştur. Şiirde sevgili, gerçek hayatta olanın daha çok şiir estetiğinde idealize edilmiş özellikleri ile ön plana çıkartılmıştır. Âşıklar her ne kadar peşinden koşan olsa da maşuk ondan kaçan olmuş ve aşığın maşukunu görüp onunla konuşması âşık için bir lütuf olmuştur. Ayrılık, hicran, hasret ve acı çekmek aşığın kaderi olmuştur. Âşık sevgili uğruna bunlara katlanıp tahammül etmek zorunda kalmıştır (Çeltik, 2010, 136). Âşık vuslatın yaşatacağı hisleri ve mutluluğu düşleyerek ayrılığa tahammül eder, onun acısına, ıstırabına katlanmıştır. Vuslat için daima sevgiliye bir yakarış var, âşık için vuslat adeta bir sabah güneşi gibi olmuştur. Güneş gibi bir gereklilik ve bayram kadar sevindirici olmuştur. Âşık vuslata erince de huzurlu olamamış çünkü ayrılık korkusu her daim aşığın içinde var olmuştur (Pala, 2020, s.195). Âşık ayrılık acısından dolayı zor durumlara düşmüş, ne ayrılık acısına katlanacak gücü kalmış ne de maşukuna kavuşmak için mücadele edecek mecali kalmıştır. Vuslat ile firâk arasında gidip gelmiştir (Çeltik, 2010, 141). Visal ve firâk kavramsal olarak klasik dönem edebiyatında sıkça kullanılan bir tema olarak birçok şair tarafından farklı boyutları ile şiirlerinde işlenmiştir. Bazısı mecazi anlamda kullanırken bazısı da gerçek manada kullanmıştır (Eminoğlu - Çiftçi, 2023, 53).

Gazel, sözlük anlamı olarak kadınlarla sevgi üzerine konuşmak ve söyleşmek gibi anlamlara gelir. Arap edebiyatında doğrudan bir nazım şekli olmayıp ancak kasidelerin başında yer alarak aşk, sevgi ve aşka dair özellikleri anlatan bölümler şeklinde olup nesîb ismiyle tanınmıştır. Daha sonraları şairlerin aşk, sevgili, şarap ve bahar gibi coşkulu halleri tasvir etmesiyle duyguların anlatıldığı şiirlere gazel adı verilmiştir. İran’ın İslamiyet’i

kabulünden sonra gazel, Arap şiirinin etkisinde kalarak oluşan yeni İran edebiyatının lirik şiir türünün en beğenileni olmuştur (İpekten, 1996, 440). Gazel bir şiir türü olarak sözlükte kadınlarla konuşmak, aşk oyunu oynamak, sevişmek, aşk ve âşıklıktan söz etmektir. Terimsel olarak da ikinci mısralarının kafiyeleri ilk beytin ilk mısrasının kafiyesiyle aynı olup aynı vezin ve kafiye düzenine sahip birkaç beyte denilmektedir. Beyit sayısı olarak en az beş beyit, en fazla on beş beyitten oluşur ancak bazısı on altı ve on dokuz beyitten de oluşabilir. On dokuz beyitten fazla oluşan gazellere de rastlamak mümkündür. Gazelin ilk beytine *matla*, genellikle şairin mahlasına yer verdiği son beytine *makta* ve en güzel beytine de *beytü'l-gazel* adı verilmektedir. Gazeller genel olarak aşkı ve âşıklığı konu edinmektedir. Bunların yanı sıra ahlakî, felsefî, tasavvufî konuları ve siyasî olayları da içermektedir (Humâyî, 1389hş, 89-91; Değirmençay, 2006, 23).

Fars Lirik Şiirinde Vuslat-Firâk ve Firâknâmeler

İran'da hicranı konu alan metinlerin geçmişi İslam öncesi dönemlere kadar dayanmaktadır. Farsça lirik şiirlerin muhtevası genellikle aşk olmuştur. Öyle ki aşk üzerine şiir yazmak için şairler bir bahane arayışında olmuştur. Güzel, güzellik ve hüznün üçü de aşkta önemli olup aşkın hüznü, hicran ve kaybetme korkusu aşkta gerekli bir konu olmuştur. Hicranın acısı ile visalin iştihakı edebi lirik eserlerin en önemli bir unsuru olmuştur. Aynı şekilde ayrılık vaktinin anlatımı, ayrılığın derdi, aşkın kederi, âşık ve maşukun dertli ayrılığın tasviri ve onların vedalaşması gibi hasletler Farsça edebi metinlerin cezbedici yönleri olmuştur. Ayrılık ve firâk üzerine yazılan eserlere firâknâme ve vedainâme adını vermişlerdir. Firâknâmeler mesnevi tarzında olup âşık ile maşukun aşk macerasını tema olarak ele aldığı için şair çoğu zaman eserine firâknâme adını vermiştir. Buna örnek olarak Irak ekolü yani Sebki İrâkî'de Selmân-i Sâvecî'nin *firâknâme*'si örnek gösterilebilir. Ancak firâknâme veya dehnâmelerin geçmişi Horâsânî ekolüne dayanmaktadır. Buna örnek olarak Fahreddin Es'ad Gürgânî'nin *Vîs û Râmîn* manzumesi örnek verilebilir. Bu manzumede *Vîs û Râmîn* 'den ayrı kalmanın verdiği ıstırapı ve ayrılık acısını anlatmak için mektuplar kaleme alıp Râmîn'e göndermiştir. Âşık ve maşuk tarafından gönderilen âşıkane mektuplar lirik manzumelerin bir kısmını oluşturmaktadır. Nizâmî-yi Gencevî'nin *Leyla ile Mecnun* manzumesi ile Evhadî-yi Merâğî'nin *Dehnâme veya Mantıku'l-'uşşâk* adlı manzumesi yine bu türe örnek verilebilir. firâknâme veya dehnâmeler uzun ve kısa olabilecek şekilde kaleme alınan lirik manzumelerdir. Uzun firâknâmeler genellikle mesnevi tarzında olurken kısa firâknâmeler ise diğer şiir kalıpları ile yazılmış ve bazısında şair manzumesine firâknâme adını vermeden ayrılık acısına, hicrana, hasrete işaret etmiştir (Ellâfhâ, 1388, 80).

Firâk temalı şiir, insanın duygu ve manevi dünyasını yansıtmada doğrudan bir ilişkiye sahiptir. İnsanın en yoğun hisleri, âşık olduğu ve bağlanma duygusunun yoğun olduğu zamanda ortaya çıkmaktadır. Bütün şairler, âşıkane şiirlerinde terk edilmişliğin ve hasretin sırlarını açıklamaya çalışmışlardır. Lirik şiirde aşkın iki temel unsuru olarak visal ve firâk vardır. Elbette bu iki temel unsurdan biri olan firâk, lirik şiirlerde daha belirgin

olmuştur. Çünkü genellikle âşık ya da âşık rolündeki şairin firâk konusunda deneyimi daha fazladır. Ayrılık konusunda başkalarının, hatta terk etmiş sevgilinin dikkatini çekmek için yaktığı ağıtları arşa çıkmaktadır. Kavuşma arzusunun verdiği coşkudan dolayı kendinden geçer ve onun coşkulu hali coşkusunu anlatmasına engel olmuştur. Ancak gam ve ümitsizlik insanın mizacına daha yakın olduğu için başarısız olanlar, mutlu olanlardan daha fazla olmuştur. (Dezfûlî vd.,1395, 28). Sevgiliden ayrı kalmak ve firâk, Fars edebiyatında daha çok övgü ve methe konu olmuş, sitem edilmiş ve şair bundan şikayetçi olmuş, öyle ki ayrılıktan şikayetçi olmak doğal karşılanmış ve hiçbir âşık ayrılığı kavuşmaya yani visâle tercih etmemiştir. Hicran ve ayrılığın övgüsü, Fars edebiyatında Irakî, Attâr, Mevlâna, Nizâmî-i Gencevî, Selmân-i Sâvecî, Sa'dî ve Hâfız gibi şairlerin şiirlerinde farklı bilgi ve anlayış biçimleriyle işlenmiştir. (Ma'rûf - Hâtemî, 1392, 261)

Firâk anlatımının kapsamı ve türü de geniştir. Lirik şiirde en çok etkisi olan dosttan ayrılığın anlatımına ek olarak memlekette, çocuklardan, anne babadan, aileden, arkadaş ve memduhlarından ayrı kalmanın verdiği his ve duygular gibi konular şairlerin ilgisini çeken bir konu olmuştur. Doğal olarak şairlerin ağıt yazma türü ve tarzı da birbirinden farklı olmuştur. Şiirde anılan maşuk ya da munis dosttan ayrı kalmanın verdiği acının anlatımı da çok farklı olmuş ve tarihsel süreç içerisinde değişiklik göstermiştir. Şair bazen erkek sevgilinin terk edilme acısının anlatımında ıstırap içinde kalmış ve bazen de dert ortağı olan maşukunun aşk ateşinin alevi göklere erişmiştir (Dezfûlî vd.,1395, 28). Ayrılık, sevilen bir konu olmuştur. Fars edebiyatında ayrılığın anlatımı ve vasfı yaygındır. Aşkta söz edildiği her yerde vuslatın iştihakı ve hicranı yüceltme de vardır (Şehpûr - Verkâne, 1391, s.59). Ayrılığın en faydalı yönü her iki taraf için yani âşık ile maşukta aşkın coşkusunu ve kavuşma iştihakını artırmaktadır, bu yüzden de hicran övgüyle ele alınıp incelenmiştir. Fars lirik şiirinde şairler bu konuya daha fazla ilgi gösterip hicranı övmekten geri durmamıştır. Bazen şair âşıklık ve kendini şiir yazmada etkilemek için firâkın güzelliklerinden sabırla söz etmekte ve onu aşığı tamamlayan ya da iştihakını artıran olarak bilir. Hicranlı geceler uzun ve sonu da belirsizdir, firâk ve hicran üzerine söz varsa âşık vuslatın ümidiyle firâka sabreder (Ma'rûf - Hâtemî, 1392, 262-265).

Hâfız-ı Şîrâzî'nin Gazellerinde Vuslat-Firâk Teması

Fars edebiyatında nazım türlerinden biri olan gazeller, lirik şiirlerle aşk muhtevası gazeller olarak önemli bir yere sahiptir. Gazellerin muhtevasını oluşturan aşk, âşık ve maşuk üçlüsü, sevgilinin güzelliğinin vasfı, sevgiliye duyulan özlem ve hasretlik, ayrılık acısının verdiği acının anlatımı gibi kavramlar gazelerde ön plana çıkan temalar olmuştur. Bunların yanı sıra şarap, tabiat, tabiatın güzelliklerini tasvir etmek, bir düşüncenin, fikrin anlatımı, şans ve bahattan dert yanma gibi konular da yer almıştır (İpekten, 1996, 440-442). Müellifler, hicran ateşini ve acısını farklı şiir kalıplarından olan kaside, gazel, rubaî, kıta, terciibent, terkihibent, dubeyti, musammat ve müstezat olmak üzere farklı şiir kalıplarında ele almışlardır (Ellâfhâ, 1388, 80). Aşk ve firâk Fars şiirinde özellikle de gazel şiir kalıbında en yaygın ve mana

açısından da en derin olan ve şairlerin de çok ilgi gösterip üzerine önemli eserler kaleme aldığı bir tema olmuştur. Firâk kapsamlı bir mazmun olarak ayrılığın bütün yönlerini kapsayandır (Şehpûr - Verkâne, 1391, 54). Âşık ile maşukun aşk macerası, onların ayrılığı ve kavuşması üzerine kurgulanmıştır. Firâk, görme arzusu ile sevgilinin vefasızlığının vasfı gazellerin asıl temaları arasında yer almıştır (Ellâfhâ, 1388, 80).

Hâce Şemseddin Muhammed b. Bahâeddin Muhammed Hâfız-ı Şîrâzî'nin doğum tarihi olarak 717 (1317) ile 726 (1326) yıllarına işaret edilip Şîrâz'da dünyaya geldiği söylenmektedir. Şairin büyük şöhretine rağmen hakkındaki bilgi kısıtlıdır. İyi bir öğrenim gördüğü ve seçkin bir aileye mensup olduğu sbilinmektedir. (Yazıcı, 1997, 103-104; Gökhan - Erçavuş, 2018, 114) Gaybın dili, sırların tercümanı, ariflerin lisanı olarak bilinen Hâce Şemseddin Muhammed b. Bahâeddin Muhammed Hâfız-ı Şîrâzî Fars edebiyatının önemli simalarından biri olarak bilinir ve kendisinden sonra gelen birçok şair ve yazarı etkilemiştir. (Çekici, 2023, 231). Gaybın lisanı Hâfız, gazellerinde aşk başta olmak üzere birçok temaya yer vermiştir. Şairin Dvan'ında yer verdiği bu temalardan biri de firâk veya ayrılık olarak karşımıza çıkmaktadır. O, firâk gamının anlatımında ve şerhinde güzel ve sanatsal bir tablo çizmiştir. Şair, birçok gazelinde ayrılık ve firâktan şikâyet etmiştir. Hâfız, bir gazelini firâk redifi ile yazmış ve birçok hicran mazmunu işlemiştir (Dezfûlî vd.,1395, 37).

زبانِ خامه ندارد سرِ بیانِ فِراقِ
وگر نه شرحِ دهم با تو داستانِ فِراقِ
دریغ، مدّتِ عمرم که بر امیدِ وصالِ
به سر رسید و نیامد به سر، زمانِ فِراقِ
چگونه باز کنم بال در هوایِ وصالِ
که ریخت مرغِ دلم بر در آشیانِ فِراقِ؟
کنون چه چاره، که در بحرِ غم به گردابی
فُتاد زُوزِ صبِرم ز بادبانِ فِراقِ
بسی نماند که گشتی عمر غرقه شود
ز موجِ شوقِ تو در بحرِ بی کرانِ فِراقِ
(Bozorgger-i Hâlikî, 1382, 692)

Kalemin dili firâkı anlatamaz

Yoksa sana firâkın destanını anlatırım

Ne yazık ki ömrüm, vuslat ümidiyle sona erdi de

Ayrılık zamanı bitmedi gitti

Vuslat hevesiyle nasıl kol kanat açayım?

Gönül kuşum ayrılık yuvasında tüylerini döktü

Şimdi ne çare ki gam deryasında bir girdap misali
 Sabır sandalım firâk yelkenlerini açtı
 Kıyısı olmayan ayrılık denizinde senin iştiyakının dalgalarından
 Ömür gemisinin batmasına pek bir şey kalmadı

Söz konusu gazelde şair, sade ve akıcı ifadelerle ve anlaşılır süslü sanatlarla bu önemli temayı işlemenin üstesinden gelmiştir. Firâk redifi ile ayrılık ve hicran duygularını manzum bir anlatımla muhatabına aktarmıştır. Gazelin tamamını göz önünde bulundurursak Hâfız; söz konusu gazelinde firâkın hikâyesi ve anlatımı, ayrılık vakti, hicran, kavuşma arzusu, vuslattan ümitvar olmak, vuslatı heves etmek başta olmak üzere birçok manzum kullanarak vuslat ve firâk düalizmine dikkat çekmiştir. O, daha önceki şairlerden farklı olarak bu yeni mazmunlarla güçlü bir anlatım metodu uygulamıştır. Şair bu gazelinde aşkın sözünü ve hicranın azametini öyle acı verici göstermiştir ki kalem bile onun sırrını anlatmada aciz kalmıştır. Hâfız, firâka tutsaklığı kader ve feleğin zulmünün sonucu olarak görür ve eğer tamamen kendi tasarrufunda olsa vuslata erişir ve hicrandan kurtulurdu. Ancak o, hicranın zorbalığına karşı sabırlı olup başını aşk kılıcına teslim eder ve belki sabır ve sebatı onu vuslata erdirir (Dezfûlî vd.,1395, 38-39).

نمازِ شامِ غریبان، چو گریه آغازم
 به مویه‌هایِ غریبانه، قصه پردازم
 به یادِ یار و دیار آن چنان بگریم زار
 که از جهان، ره و رسمِ سفر براندازم
 (Bozorg-e Hâlikî, 1382, 764)

Gurbette akşam namazına ağlayarak başlarım
 Gariplerin ağlama ve inlemesi ile hikâyeye başlarım
 Sevgiliyi ve diyarını hatırlayınca öyle ağlayayım ki
 Yeryüzünden sefer adetini kaldırayım

Şair bu gazelde kendi hicranını anlatıp sevgilinin diyarının hatıralarını, gurbet sıkıntısı ile nasıl baş ettiğini, yar ve diyardan, vatandan ayrı kalmanın ıstırabı karşısında hissettiklerini dile getirmiştir.

دردِ عشقی کشیده‌ام که مپرس
 زهرِ هجری چشیده‌ام که مپرس
 گشته‌ام در جهان و، آخرِ کار
 دلبری برگزیده‌ام که مپرس
 آن چنان در هوایِ خاکِ دَرَش
 می‌رود آبِ دیده‌ام که مپرس

بی تو در گلبه گدایی خویش
رنج‌هایی کشیده‌ام که مپرس
همچو حافظ، غریب در ره عشق
به مقامی رسیده‌ام که مپرس

(Bozoger-i Hâlikî, 1382, 644)

Öyle bir aşk derdi çekmişim ki sorma
Öyle bir hicran zehri tatmışım ki sorma
Alemi gezip dolaşım, sonunda öyle bir dilber seçtim ki sorma
Kapısının toprağı hevesiyle öyle çok göz yaşlarım aktı ki, sorma
Sensiz yoksulluk kulübemde öyle sıkıntılar çektim ki sorma
Hafız gibi aşk yolunda garibanken öyle bir makama eriştim ki sorma

Hâfız, bu dizelerde aşkı uğruna firâk acısına karşı nasıl sabırlı olduğuna, başına gelen büyük felakete ve buna karşılık elde ettiği yüce makama işaret etmiştir. Sevgilinin firâkında zehir tattığını belirtip onun dergahına duyduğu iştihak uğruna dökmüş olduğu göz yaşlarını dile getirmiştir. Sevgilinin yokluğunda katlandığı acı ve ıstıraplarla elde ettiği makamın onun için ne kadar değerli ve önemli olduğunu belirtmiştir.

ای صبا، گر بگذری بر ساحل رود آرس
بوسه زن بر خاک آن وادی و مشکین کن نفس
محمیل جانان ببوس، آنگه به زاری عرضه دار
کز فراق سوختم ای مهربان، فریاد رس
من که قول ناصحان را خواندمی قول زیاب
گوشمالی دیدم از هجران، که اینم پند، بس

(Bozoger-i Hâlikî, 1382, 638)

Ey Sabah rüzgârı, Aras ırmağı kıyısına uğrarsan
O vadinin toprağını öp, nefesini misk haline getir
Sevgilinin mahmilini öp de sonra ağlayarak arz et
Ey merhametli sevgili, senin firâkında yandım, feryadıma yetiş
Ben nasihatçilerin sözlerine kulak vermem, öğütlerini rebab diye dinlerim

firâk, kulağımı öyle büktü ki bu nasihat bana kâfi

Bu gazelinde Hâfız, hicran acısının verdiği ıstıraba işaret edip sevgilinin hicranını Seba rüzgârına şikâyet ederek hal diliyle firâkı anlatmıştır. Sabah yeli aracılığıyla sevgiliye mesaj gönderip ayrılık acısından yanıp

tükendiğini belirtmiş ve sevgili onun imdadına yetişsin diye talepte bulunmuştur.

میل من سوی وصال و، قصد او سوی فراق
تَرکِ کامِ خود گرفتم تا برآید کامِ دوست
حافظ اندر دَرِدِ او می سوز و پی درمان بساز
زان که درمانی ندارد دَرِدِ پی آرامِ دوست
(Bozorg-i Hâlikî, 1382, 172)

Benim meylim vuslatadır, o ise firâk istemekte
Sevgilinin dileği olsun diye kendi dileğimden vazgeçtim
Ey Hâfız, onun derdiyle yan ve dermansız kal
Çünkü sevgilinin huzursuz eden derdine bir derman yok

Şair bu dizelerde vuslat ve firâk zıtlığına işaret ederek âşık vuslatı arzularken maşuk hicran ve firâk talep etmektedir. Âşık olarak kendi arzusundan vazgeçmiş ve sorgusuz sualsiz bir teslimiyet göstermiştir. Ayrıca ayrılık derdine bir çare olmadığını, çare arayışını bırakmasını salık vermektedir. Şair, burada aşk derdinin çaresizliğine de işaret etmiştir. Sevgilinin yokluğunda huzursuzluğunu dile getirmiştir.

مبتلائی به غم محنت و اندوه فراق
ای دل، این ناله و افغان تو، بی چیزی نیست
دردِ عشق ار چه دل از خلق، نهان می دارد
حافظ، این دیدة گریان تو بی چیزی نیست
(Bozorg-i Hâlikî, 1382, 208)

Ayrılığın hüznüne ve mihnetin gamına müptelasın
Ey gönül senin bu feryadın, inlemen sebepsiz değildir
Gönül, aşk derdini halktan ne diye gizliyorsun
Ey Hâfız senin bu ağlayan gözlerin sebepsiz değildir

Hafız gönlüne hitaben seslenmekte ve yüreği sürekli bir acı ve ıstırap çekmektedir. Bunun da sebebini firâk olarak görmüştür. Gönlü her ne kadar ayrılık acısını etrafındakilerden gizlemeye çalışsa da ağlayıp inlemesi onu ele vermekte. Yaşlı gözleri, onun sırlarını ortaya çıkartmıştır.

شنیده‌ام سخنی خوش، که پیر کنعان گفت
فراق یار نه آن می کند که بتوان گفت

حدیثِ هولِ قیامتِ که گفت واعظِ شهر
کنایتی است که از روزگارِ هجرانِ گفت
(Bozorgger-i Hâlikî, 1382, 238)

Ken'an Pîr'inden hoş bir sözü duydum ve der ki
Sevgilinin firâkı öyle işler eder ki söylenmesi mümkün değil
Şehrin vaizi kıyametın korkutucu hikayesini anlattı
Dedikleri hicran gününün bir kinayesi

Hâfız'ın, Ken'an Pîr'i dediği kişi Hz. Yusuf (as)'un babası Hz. Yakup (as)'tur. Hz. Yusuf'un yokluğunda Hz. Yakup'un çektiği dert ve ıstırabın ne denli büyük ve derin olduğuna ve onun anlatımının mümkün olmadığına işaret etmiştir. Şair kendisinin de sevgilinin firâkında aynı acı ve ıstırabı çektiğini dile getirmiştir. Ayrıca şair, sevgilinin yokluğunu ve ayrılığı da tıpkı mahşer gününde yaşananlar kadar korkutucu ve hayret verici görür.

بعد از این دستِ من و دامنِ سرو و لبِ جوی
خاصه اکنون که صبا مژده فروردین داد
در کفِ غصه دوران، دلِ حافظِ خون شد
از فراقِ رختِ ای خواجه قوامُ الدین، داد
(Bozorgger-i Hâlikî, 1382, 292)

Bundan böyle elim selvinin eteğinde, ırmağın dudağında
Şimdi sabah yeli, Ferverdın yani ilkbaharın müjdesini vermekte
Zamane gamının elinde Hâfız'ın gönlü kan oldu
Ey Hâce Kıvameddin, firâkına feryat figan

Şair burada acı ve ıstıraptan dolayı gönlünün yaralı olmasına ve kanlar içinde kalmasına işaret etmiştir. Memduhuna hitap ederek ondan uzak olmanın acısını çekmektedir. Hâce Kıvameddin Muhammed şairin Memduhları arasında yer almaktadır.

بس بگشتم که بیرسم سببِ دردِ فراق
مفتی عقل در این مسأله لایعقل بود
راستی خاتمِ فیروزه بواسحاقی
خوش درخشید ولی دولتِ مُستعجل بود
(Bozorgger-i Hâlikî, 1382, 513)

Firâk derdinin sebebinı sorayım diye çok gezdim, dolaşım
Akıl müftüsü bu meselede mest ve hayretteydi

Doğrusu Ebu İshak’ın¹ firuze hatemi (yüzüğü)

Güzel parladı ancak o devlet çabucak geçti gitti

Şair firâk derdinin sebebini anlamak için çok çabalayıp uğraştığına ancak bir neticeye varamadığına işaret etmiştir. Hatta akıl ehlinin bile bu konuda yetersiz kaldığını söylemektedir. Ayrıca İncûlular’ın şahı olan Ebû İshak İncû’ya da işaret etmiştir.

صبا بگو که چه‌ها بر سرم در این غم عشق
ز آتش دل سوزان و دود آه رسید
ز شوق روی تو شاه، بدین اسیر فراق
همان رسید کز آتش، به برگ کاه رسید
مرو به خواب، که حافظ به بارگاه قبول
ز ورد نیم شب و درس صبحگاه رسید
(Bozoger-i Hâlikî, 1382, 587)

Seher yeli; bu aşk gamından, yanan gönül ateşinden ve ah dumanından başıma neler geldi, sen söyle

Ey padişahım, ateşin otu yaktığı gibi senin yüzünün iştihakı da

Bu firâk esirine aynısını yaptı, beni de öyle yaktı

Ey Hâfız, uykuya dalma çünkü Tanrı’nın kabul dergâhına varanlar

Gece yarısı virdle, sabah vaktinin dersine eriştiler

Şair gam ve gönül ateşinden çektiklerini seher yeline anlatıyor. Çünkü şair seher yeli aracılığıyla sevgiliye haber gönderip ona sitemini dile getiriyor. Seher yeli şairin mesajını götürüp sevgiliden de haber getirendir. Hâfız, Saba ya da Bad-i Saba istilahını şiirlerinde sıkça kullanmıştır. Seba, şair için peyk-i peyâm âver (mesaj getiren) olarak bir elçi görevi görmektedir. Şair memduhuna hitaben onun firâkiyle ve onu görme iştihakıyla derde müptela olduğunu, ot ve nebatın ateşte yandığı gibi kendisinin de hicran ateşinde yandığını dile getirmiştir. Son dizelerde de şair kendisine hitaben gaflet uykusuna dalmamasını ve cahillik etmemesini söyleyip gece yarısı virdiyle, seher vakti dersleri ile ancak dostun dergahına yol bulabileceğini belirtmiştir.

¹ Şerafeddin Mahmûd Şah’ın oğlu Şah Ebû İshak İncû’ya işaret edilmiştir. Ebû İshak İncû, İncûlular’ın padişahlar silsilesinden olup yaklaşık 11 yıl Fars, Şirâz, İsfahân ve İran’ın diğer bölgelerinde saltanat sürmüştür. Hâfız, defaatle Şah Ebû İshak İncû’dan şiirlerinde bahsetmiştir (Bozoger-i Hâlikî, 1382, 515-516). Şiir ve edebiyata yakınlığı ile bilinen Ebû İshak, şair ve alimleri himayesi altına alan bir kişidir. Himayesi altına aldığı kişiler arasında Hâfız-ı Şirâzî de vardır. Şaire maaş bağlamıştır. Birçok mimari eseri Şirâz’a kazandıran ve Şir’az’ı bayındır bir hale getiren Ebû İshak, kentin eski camisine Hudâhâne adında bir imaret ekletip bir kısım eserleri de restore ettirmiştir (Kurtuluş, 2000, 280-281).

در غریبی و فراق و غم دل پیر شدم
 ساغرِ می ز کفِ تازه جوانی به من آر
 منکران را هم از این می دو سه ساغر بچشان
 وگر ایشان نستانند روانی به من آر
 (Bozorgger-i Hâlikî, 1382, 602)

Gurbetten, firâktan ve gönül derdinden ihtiyarlandım

Taze bir civanın elinden bana bir kadeh şarap sun

İnkarcılara (aşkı inkâr edenlere) da bu şaraptan iki üç kadeh tattır

Eğer onlar almazsa çabucak bana getir

Şair gurbet ve ayrılık acısından ve gönül gamından yaşlandığını, güzel yüzlü maşukun elinden bir kadeh şarap içerek yeniden gençleşeceğini düşünmektedir. Aşka inanmayan, aşkı tecrübe etmeyenlere aşk şarabından birkaç kadeh tattırılmasının gerektiğini düşünmektedir. Onların aşkı reddetmesinde zaman kaybetmeksizin kendisinin o kadehe de talip olduğunu göstermiştir.

گر بدانم که وصالِ تو بدین دست دهد
 دین و دل را همه دربازم و توفیر کنم
 (Bozorgger-i Hâlikî, 1382,794)

Eğer bilsem ki vuslatına kavuşacağım

Din ve gönül yolunda elimden gelenin fazlasını yaparım

Sevgiliye hitaben şair maşukla vuslata erişme yolunda dinini ve yüreğini feda etmeye hazır olduğunu dile getirmiştir. Sevgiliye aşk yolunda âşık bütün varlığından vazgeçmeye hazırdır.

مرا امیدِ وصالِ تو زنده می دارد
 وگر نه هر دم از هجرِ توست بیمِ هلاک
 نَفَسِ نَفَسِ اگر از باد نَشْنوم بویش
 زمانِ زمانِ چو گل از غم گنم گریبان چاک
 رَوَد به خوابِ دو چشم از خیالِ تو، هیهات
 بُودِ صبورِ دل اندرِ فراقِ تو، حاشاک
 (Bozorgger-i Hâlikî, 1382, 699)

Beni ancak vuslatının umudu diri tutar

Yoksa her anım hicranından helak olma korkusu ile geçiyor

Rüzgârdan nefes nefes kokunu almazsam

Gül misali zaman zaman gamdan yakamı yırtarım

Hayalin yüzünden iki gözüme uyku girmez, heyhat

Gönül sabrım firâkına dayanır mı? Hâşâ

Şair bu dizelerde vuslat umuduyla ayakta ve diri kaldığına işaret etmiştir. Eğer vuslata erişme umudu olmazsa maşuktan uzak ve ayrı geçirdiği her anı helak olma korkusu ile geçirecektir. Şair sabah yelinin getirdiği maşukun güzel kokusunu anbean almazsa acı ve ıstırap içinde kalıp yakasını yırtmış güle benzeyeceğini söylemektedir. Sevgilisinden ayrı kalmış âşıktaki ne huzur ne de uyku kalır ve sürekli sabırsızdır, der.

فاش می گویم و از گفته خود دلشادم
بنده عشقم و از هر دو جهان آزادم
طایر گلشنِ قدسم چه دهم شرحِ فراق؟
که در این دامگه حادثه چون افتادم
من ملک بودم و فردوسِ برین جایم بود
آدم آورد در این دیرِ خراب آبادم
(Bozorg-i Hâlikî, 1382, 764)

Açık söylüyorum ve bu sözümde de mutluyum

Aşkın kuluyum ve her iki cihanda da özgürüm

Mukaddes gülşenin kuşuyum, firâk şerhini nasıl yapayım?

Bu hadise tuzağına nasıl düştüm ben

Ben melektim ve Firdevs cenneti de makamımdı

Beni bu virane yere Âdem getirdi

Şair aşkın kölesi olduğunu ve iki cihanda da saadete erdiğini belirtip bunu da açık bir şekilde ifade etmiştir. Mukaddes gülşenin kuşu olarak şair istiareyle Hz. Adem'in cennetten kovulması olayına değinmiştir. Bu ayrılığı nasıl dile getirebilirim diye yaşadıklarını anlatmaktadır. Sonrasında da cennette olduğunu ve oradaki yerinde mutlu olduğunu belirtip Âdem'in kovulması ile bu bela ve sıkıntı dolu dünyaya geldiğini belirtmiştir.

سیاه ترسم، که روزِ حشر از نامه
با فیضِ لطفِ او صد از این نامه طی کنم
کو بیک صبح تا گله های شبِ فراق
با آن خجسته طالع فرخنده پی کنم
این جانِ عاریت که به حافظ سپرد دوست
روزی رُخش ببینم و، تسلیم وی کنم
(Bozorg-i Hâlikî, 1382, 801-802)

Hicrinden sebep eğer gözlerimin yaşı akıp gidiyorsa

Söyle ciğer kanımı da döksün çünkü bahane de kalmadı

Şair sevgilinin hicranıyla ancak sabır ve sebatla başa çıktığını ve açıkçası bundan başka bir çaresi de olmadığını dile getirmiştir. Ancak buna da gücü olmadığına işaret etmiştir. Şair hicran ve firâktan dolayı artık kanlı göz yaşları dökmektedir. Eğer kanlı göz yaşları kabul görmezse ciğer kanını dökmeye amadedir, başka da bir şey de kalmamıştır.

دور از رخ تو، دم به دم از گوشه چشم
سیلابِ سرشک آمد و طوفانِ بلا رفت
از پای فتادیم چو آمد غم هجران
در درد بمردیم چو از دست، دوا رفت
دل گفت وصالش به دعا باز توان یافت
عمریست که عمرم همه در کارِ دعا رفت
(Bozorg-i Hâlikî, 1382, 224)

Senden uzaktayken anbean gözümden

Gözyaşı selleri aktı ve bela tufanları gitti

Hicran gamı gelince elden ayaktan düştüm

Elden deva gidince dert içinde kaldık

Gönül, vuslata dua ile erişilebilir dedi

Bir ömürdür ki bütün ömrüm dua ile geçti

Hâfız, bu dizelerinde firâk ve hicranın derdiyle zayıf ve güçsüz kalarak dermansız bir derde düştüğünü belirtmiştir. Firâk derdinden sonsuz gözyaşları akıttığını ve çare olmadığını düşünmektedir. Vuslata dua ve taleple ulaşabileceğini ve bütün ömrünü de bu uğurda tükettiğini söylemektedir.

می خور به بانگِ چنگ و مخور غصه، ور کسی
گوید تو را که باده مخور گو هُوَ الْعَفُور
حافظ، شکایت از غم هجران چه می کنی؟
در هجر وصل باشد و در ظلمت است نور
(Bozorg-i Hâlikî, 1382, 612)

Çenk sesiyle şarap iç, kimse için gamlanma

Biri sana şarap içme derse, söyle Tanrı bağışlayıcıdır

Ey Hâfız, hicran gamından ne diye şikâyet ediyorsun?

Hicranda vuslat vardır ve karanlıkta da aydınlık

Hâfız kendisine hitaben hicran gamından şikâyet etmenin doğru olmadığını dile getirmektedir. Eninde sonunda vuslata erişeceğini, içinde bulunduğu karanlık günlerin sona ereceğine ve aydınlığa kavuşacağını belirtmiştir.

آن غالبه خط گر سوی ما نامه نوشتی
گردون ورق هستی ما درنوشتی
هر چند که هجران ثمر وصل برآرد
دهقان جهان کاش که این تخم نکشتی
(Bozoger-i Hâlikî, 1382, 975)

O ayva tüylü güzel eğer bize bir mektup yazsaydı
Felek, bizim varlık bayrağımızı bükmezdi
Hicran, vuslat meyvesi verir vermesine de
Dünya ekincileri keşke bu tohumu ekmeseydi

Şair bu dizelerinde benzetme sanatından da istifade etmiştir. Her ne kadar firâk ve hicranın meyvesi vuslat olsa da dünyaya ayrılık ve firâk tohumu ekilmemiş olsaydı diye temennide bulunmuştur. Ayrılık ve hicranı bir ağaç, vuslatı da onun meyvesi olarak değerlendirmiştir.

بشد که یاد خوشش باد روزگارِ وصال
خود آن کرشمه کجا رفت و آن عتاب کجا
قرار و خواب ز حافظ طمع مدار ای دوست
قرار چیست صبوری کدام و خواب کجا
(Bozoger-i Hâlikî, 1382, 4)

Vuslat zamanı gelip geçti, hatırası geriye kaldı
Nerede kaldı o cilveler, ne oldu o azarlayışlar
Ey dost, Hâfız'dan huzur ve uyku bekleme
Huzur nedir, sabır da nerede, uyku nerede

Şair, sevgiliye kavuşma günlerinin çabucak geçtiğine ve geriye sadece o günlerden geriye tatlı hatıraların kaldığını söylemektedir. Sevgiliye seslenerek aşığından huzur ve sabır beklememesini söyler çünkü vuslat sona ermiş ve hicranın acı ve ıstırapı ağır basmıştır.

حکایتِ شبِ هجران فروگذاشته به
به شکرِ آن که برافکند پرده روزِ وصال

بیا که برده گلریز هفت خانه چشم

کشیده ایم به تحریر کارگاه خیال

(Bozoger-i Hâlikî, 1382, 704)

Hicran gecesinin macerası bitti, ne güzel

Şükürler olsun ki vuslat günü, perdesini kaldırdı

Gel, gözün gül saçan yedi perdesini

Bu hayali iş yurdunu süslemek için döşedik

Hâfız, hicran gününün bittiğine ve vuslatın görüldüğüne sevinip sevgiliden başkasına nazarının olmadığını vurgulamaktadır. Hayal dünyasını sevgilinin tasvirleri ile süslediğini belirtmektedir.

حافظ وصال می طلبد از ره دعا

یا رب، دعای خسته دلان مستجاب کن

(Bozoger-i Hâlikî, 1382, 894)

Hâfız, dua yoluyla vuslat talep eder

Yarabbi, hasta gönüllerin (âşıklar) duasına icabet et

Hâfız, sevgiliye kavuşmayı, vuslatı dua ve taleple elde etmek istiyor. Âşıkların gönüllerinin yaralı olduğuna dikkat çekip Allah'tan yaralı gönüllerin duasına icabet etmesini istemektedir. Ayrıca Allah, kırık gönüllere nazar eder düşüncesiyle âşıklar da gönlü kırıklar olarak dualarının daha çabuk kabul görmesini istiyor.

وصال او ز عمر جاودان به

خداوندا مرا آن ده که آن به

به شمشیرم زد و با کس نگفتم

که راز دوست از دشمن نهان به

(Bozoger-i Hâlikî, 1382, 941)

Onun vuslatı ebedi ömürden daha iyidir

Yarabbi, o iyi olanı bana da ver

Beni kılıçtan geçir yine de kimseye demem

Dostun sırrını düşmandan gizlemek daha iyidir

Sevgiliye kavuşmak ölümsüzlükten, ebedi hayattan daha iyidir. Şair kendisi için de vuslatı talep etmektedir, sevgili cefa çektirip kılıçtan geçirse de yine sitemi olmaz ve kimseye demez diye ahit verir. Dosta vefalı olup sırdaş olacağını belirtir.

بنیاد هستی تو جو زیر و زبر شود

در دل مدار هیچ که زیر و زبر شوی

گر در سرت هوایِ وصال است حافظا

باید که خایِ درگه اهلِ هنر شوی

(Bozorg-e Hâlikî, 1382, 1068-1069)

Varlığının temeli, benliğin alt üst olursa

Yıkılıp mahvolurum diye gönlüne böyle bir şey düşürme

Ey Hâfız, başında vuslat hevesi varsa

Hüner ehlinin kapısına toprak olman gerek

Hakiki aşk yolunda varlığın temelden sarsılıp alt üst olursa korkuya kapılıp da kendini kaybetme, alt üst olma. Hâfız, kendisine seslenir ve der ki: Ey Hâfız, eğer maşukuna kavuşma arzusundaysan fazilet, kemal ve hüner ehli ile bir olmalısın. Ancak fazilet ve kemal ile sevgiliye kavuşmak mümkün olur.

مسیحایِ مجرّد را برآزد

که با خورشید سازد هم وثاقي

وصالِ دوستانِ روزیّی ما نیست

بخوان حافظِ غزل‌هایِ فراقی

(Bozorg-e Hâlikî, 1382, 1018)

Güneşle aynı yerde olmak ancak mücerret Mesih’e yaraşır olur

Dostların vuslatı bizim kismetimiz değil

Ey Hâfız, artık ayrılık gazelleri söyle

Şair sevgiliye kavuşmaktan ve vuslata erişmekten kısmetsiz ve rıziksız olduğunu düşünüp artık ayrılık ve firâk üzerine şiirler söylemesi gerektiğini düşünmektedir.

Sonuç

Bu çalışmada, Hâfız-ı Şîrâzî’nin gazellerinde vuslat-firâk bir tema olarak şiire yansımaları ele alınmıştır. Şairin gazellerinde sıkça karşılaşılan firâk/ayrılık ve vuslat/kavuşma temalarını incelerken, âşık ve maşuk arasındaki bu zıtlık derin duygusal bağlamda ele alınmıştır. Hâfız, gazellerinde ayrılığın yarattığı acıyı ve özlemi detaylı bir şekilde işlerken, âşık figürünün sürekli olarak vuslat ve kavuşma arzusunu dile getirdiğini görmekteyiz.

Firâk ve vuslat, Fars Edebiyatı’nın en önemli temalarından biridir ve bu temalar Hâfız-ı Şîrâzî’nin gazellerinde derinlemesine işlenmektedir. Hâfız, ayrılık ve kavuşmanın yarattığı duygusal dalgalanmaları büyük bir ustalıklarla dile getirir ve okuyucusunu bu zengin duygu dünyasına çeker. Firâk, yani ayrılık, aşkın acı ve hüznü boyutunu temsil ederken, vuslat, sevgiliye kavuşmanın sevinç ve huzurunu yansıtmaktadır. Hâfız-ı Şîrâzî’nin şiirlerinde bu iki zıt tema, dualist bir yapı oluşturarak, insanın aşk karşısındaki çaresizliğini ve aynı zamanda bu çaresizlikten doğan umudunu da

anlatmaktadır. Fars Edebiyatı'nın bu büyük şairi, firâk ve vuslat temalarını işleyerek, aşkın evrensel ve zamansız doğasını gözler önüne sermektedir.

Fars edebiyatının genelinde ve özellikle Hâfız'ın şiirlerinde aşk, güzellik, hüzn, ayrılık ve kavuşma gibi kavramların nasıl iç içe geçtiğini anlamak mümkündür. Şairin dilinde aşkın derinliği, güzellik algısı ve hüzn, onun şiirindeki önemli unsurlar olarak ortaya çıkmaktadır. Yapılan bu çalışma, Hâfız'ın gazellerindeki firâk ve vuslat temalarının, aşkın karmaşasına ve insan duygularının derinliklerine ışık tuttuğunu göstermektedir. Şair, aşkın içsel çatışmalarını ve bu duyguların yarattığı çift kutupluğu ustalıklı işleyerek, Fars edebiyatının en önemli temalarından birini ele almıştır.

Kaynakça

- Bozoger-i Hâligî, Muhammed Rıza. *Şâhnebât-i Hâfız*. Tahran: İntişârât-i Zevvâr, (1393hş).
- Celâlyân, Abdülhüseyin. *Şerh-i Celâlî ber Hâfız (Dovreî 4 cildî)*, C.2. Tahran: İntişârât-i Yezdân, (1387hş).
- Ceyhan, Semih. "Vüsûl". *DİA*. 43/ 143-145. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Çekici, Mitat. "Hâfız-ı Şîrâzî'nin Gazellerinde Aşk Mefhumunun Değerlendirilmesi". *Mukaddime*, 14/1 (2023), 228-242.
- Çeltik, Halil. "Âşığın Trajik İkilemi: Vuslat ve Ayrılık". *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 5/3 (2010), 135-145.
- Değirmençay, Veyis. *Fünûn-i Belâğat ve Sinâât-i Edebî*. Erzurum: Erzurum yayınları, (2006).
- Dezfûlî, Nesrin Zergzâde vd. "Tehlîl-i Tetbîkî-yi Firâkiyye der Eşâr-i Arabî û Fârsî". *Mutâla'ât-i Tetbîkî* 2/39 (1395hş), 27-43.
- Ellâfhâ, Zehra. "Nemûdhâyi Gûnâgûn- Sûz-i Hicrân der Edeb-i Genâyî (Sebk-i Irâki)". *Faslnâme-yi Zebân û Edeb-i Pârsî* 40(1388hş), 79-100.
- Eminoğlu, Nevzat - Çiftçi, Merve. "Mevlâna Celaleddin-i Rûmî ve Molla Ahmed-i Cezerî'nin Şiirlerinde Visal ve Hicran Düalizmi", *Muş Alparslan Üniversitesi Ortadoğu ve Afrika Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 1/1 (2023), 52-69.
- Gökhan, Asuman - Erçavuş Deniz. "Hâfız-ı Şîrâzî ve Âb-ı Hayât". *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi* 1/9 (2018), 113-132.
- Humâyî, Celâleddîn. *Fünûn-i Belâğat ve Sinâ'ât-i Edebî*. Tahran: Neşr-i Ahûrâ, (1389hş).
- Huremşâhî, Bahâeddin. *Hâfız Hâfıza-ı Mâst*. Tahran: Neşr-i Getre, (1382hş).
- İpekten, Halûk. "Gazel". *DİA* 13/ 440-442. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.

Kurtuluş, Rıza. “İncûlûlar”. *DİA* 22/ 280-281, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.

Ma’rûf, Yahya - Hâtemî Pervin. “Berresî-yi Tetbîkî-i Gem-i Firâk der Gâzeliyyât-ı Sadî û Şâb ez-Zerîf”. *Neşriye-î Edebiyyât-i Tetbîkî* 5/9 (1392hş), 257-277.

Necefî, E. *Ferhengî Fârsî-i Âmiyâne*. Tahran: İntişârât-i Nilûfer, (1378hş).

Pala, İskender. *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2020.

Şehpûr, Rıza Sâdikî - Verkâne Nîre Şâlî. “Berresî-yi Tetbîkî-i Firâk der Gâzeliyyât-ı Sa’dî û Rehî-yi Muayyerî”. *Faslnâme-yi Dorr-i Deri (Edebiyyât-ı Genâyi, İrfânî) Gurûh-ı Zebân û Edebiyyât-i Farsî, Danişgâh-i Âzad-ı İslâmî Vâhıd-i Necefâbâd* 2/3 (1391hş), 53-64.

Yazıcı, Tahsin. “Hâfız-ı Şîrâzî”. *DİA* 15/ 103-106, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.